

Élő Debrecen

Rácz Zoltán
építész, Debrecen

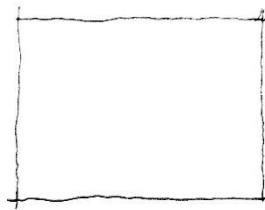
Absztrakt: A IV. Örökségünk Debrecen konferencián a debreceni Egyetemi templomban 2025. szeptember 19-én elhangzott előadás a következő kérdésekre fogalmaz meg válaszokat: Mitől élő egy szerves város? Hogyan fejlesztette Debrecen Borsos József? Hogyan óvja ezt az örökséget az utókor?

Kulcsszavak: őskép, archetípus, térérzékelés, földábrák, skálafüggetlen hálózat, tehermentesítő, Borsos József, Csapó kanyar, Nagyerdő, Ravatalozó, Egyetemi templom, A főépítész (film)

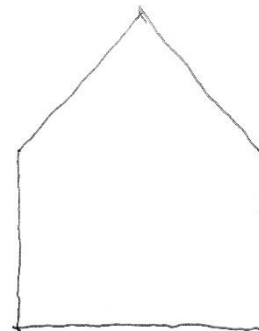
Abstract: The presentation given at the 4th Our Heritage Debrecen Conference in the University Church of Debrecen on September 19, 2025, provides answers to the following questions: What makes an organic city alive? How did József Borsos develop Debrecen? How will this heritage be preserved for posterity?

Keywords: archetype, spatial perception, geoglyphs, scale-independent network, relief road, József Borsos, Csapó bend, Nagyerdő (Great Forest), Funeral home, University church, The Chief Architect (film)

Mitől élő egy szerves folyamattal kiépülő város?

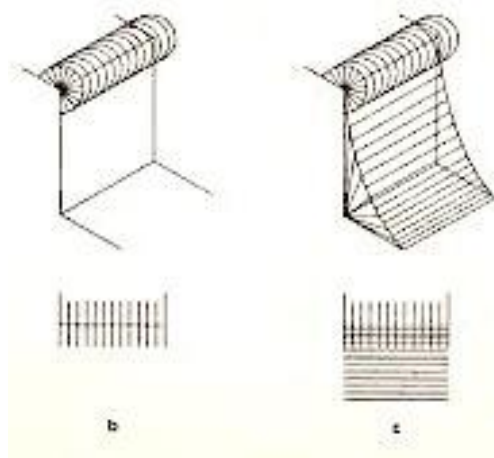
Mit látunk az első képen? Egy közösséges téglalapot. Mit látunk a következő képen? Egy házikót? A legtöbb ember számára, aki volt gyerek, ez egy ház jelent. A legelső egyszerű jel, amit megtanítunk a pici babáknak. Csak egy vonallal több, mint a téglalap. Eszünkbe jut egy téglalapról egy ház? Most

már, persze. Hiszen tömegével látunk ilyen házakat körülöttünk. De a ház jele az óvodában mégsem egy téglalap. A ház formája így, magas tetővel, az őskép, az archetípus, ami a DNS-ünk szintjéig belénk van kódolva. Kitörölhetetlen, szinte velünk születő élményünk ez az építészetről. Később számtalan érzésünk kapcsolódik az épített helyekhez.

Gaston Bachelard *A tér poétikája* című könyvében éppen azt a titkot próbálja kifejteni, hogy egy-egy térhez, szobához az emlékeink által milyen érzelmi viszonyt ápolunk. (Bachelard, 2011) A térhez események kapcsolódnak, hangulatok, illatok, s ezek szövevényes hálózata alkotja meg emlékeinkben az adott helyet. Persze nem tudatosan.

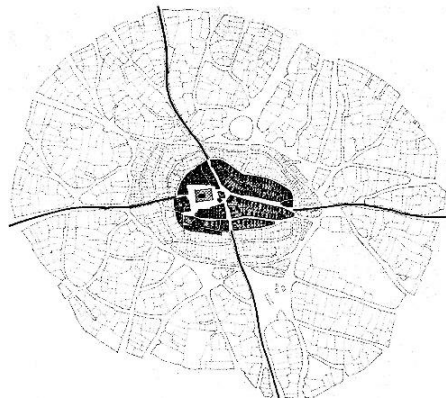
Edward T. Hall *Rejtett dimenziók* című könyvét még az egyetemi katedráról ajánlotta figyelmünkbe Farkasdi Zoli bácsi, aki a belsőépítészetet tanította – mit tanította, elragadóan mesélt róla. (Hall, 1980) Ez a régi amerikai antropológus ízekre szedte a tér érzékelésének emberi lehetőségeit, a látást, a hallást, a tapintást, a szaglást, még a hőérzetet is, kifejtve a térben látás tizenhárom eszközét is. Mind ezt azért, hogy segítséget kapjunk a térrel való bánásmódunkhoz. Ez ugyanis nagyon jellemző az egyén és a társadalom viselkedésére, és ha ezt ismerjük, akkor már jobban meg tudjuk tervezni a számukra szükséges tereket, épületeket, városokat is. Egy példa az érthetőség kedvéért: a személyes távolságok rendszerét, amely ma már közismert, ő fogalmazta meg. Hall tehát az emberi érzékelésből indult ki, tudományos vizsgálatok és megfigyelések végzésével, nehogy a lelki tényező fellengzős mítoszába tévedjen. Csak zárójelben jegyzem meg, a „lelki” tényező nagy részét ezek a tudat alatti, ösztönös érzékelések és az ehhez kapcsolódó kognitív, megismerő szellemi munka teszi ki. Ezért elfogadhatónak vélem a köznyelvi „lelki” fogalom használatát is.

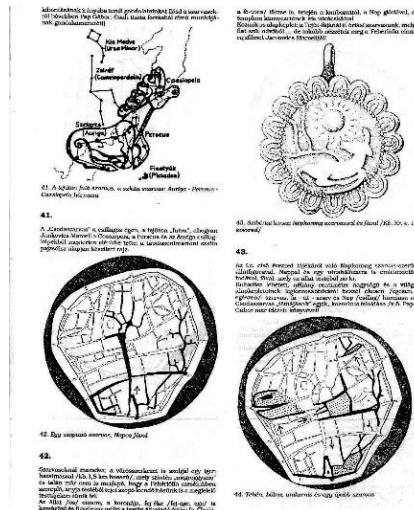
Ezzel szemben Hajnóczi Gyula, kedves professzorom hatalmas „spaciológia” kutatása a tárgyi valóság felmérésével próbálta rendszerbe foglalni a tér nyelvét. (Hajnóczi, 1991) Meghatározta a vonzó, taszító tárgyformákat, a mágneses erővonalakhoz hasonló ábrázolással mutatta meg, hogy milyen teret képeznek maguk körül. Ezek használatával elemezte épületek, korszakok, stílusok téralakító jellegzetességeit. Csanády Pálék ezt fokozták tovább, amikor a mozgást is bele-

kombinálták a térérzékelés változásába, vagyis az idő múlásától is függővé tették. Végezetül meg kell említenem Kőszeghy Attila hatalmas könyvét, Platontól Le Corbusierig címmel. (Kőszeghy, 2023) Az emlegetett Platón (i.e. 385-ben) nem törődött bele, hogy ahol semmi nincs, ott tényleg nincs semmi, ezt a megfoghatatlan teret ő elnevezte Khorának: **a Khora az a tér, amely helyet ad a létnek.** Mekora felelősséget akasztott a téralkotó építészek nyakába ezzel! Hiszen a létünk függ a tervezett tereinktől. Bizony, **az építészet nem csak homlokzat és hőszigetelés.** Rejtett dimenziókkal szövi át az életünket.

Nem tudunk magyarázatot arra sem, hogy Debrecen ősi belvárosának rajzolata miért tartalmaz mindenféle ábrákat. Az Országépítő folyóirat 91/4-es számában tárta a világ elé Buka László festő és rajztanár azokat a földábrákat, amik megtalálhatók a világ bizonyos részein és nagyon híresek is lettek. (Buka, 1992) Mi meg itt élünk benne, és nem látjuk a fától az erdőt. Nem gondolja senki, hogy ezek szándékosan rajzolódtak az úthálózatunkba, viszont azt felismerhetjük, hogy egy folyamatosan fejlődő, növekvő szervezet, ami lehet akár egy város is, hasonló formajegyeket tartalmazhat, mint más élő szervezet. Ez a közös rejtett dimenziójuk, amitől felismerhetők. Ez a különös hálózati rajz. Skálafüggetlen hálózat. Itt kell ráébrednünk egy távoli tudományág, a biokémia és a hálózatkutatás nagyszerű eredményeire.

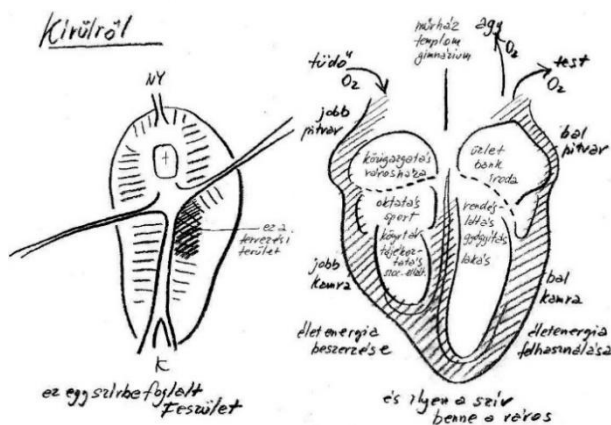
kén megfigyelt alapsejtet. A folyókanyarulatok öbleiben sorakozó pici faluközösségek a fraktálokra emlékeztetnek, ami szintén az előbb említett skálafüggetlen hálózatok jellegzetessége. A nagy egység hasonló az őt alkotó kis elemekhez. Böszörmény szíve felnagyítva az egész város, és pontosan úgy is működik, mint a szív.

Csermely Péter bizonyítja, hogy nem a katonás sakktábla rend, nem is a teljesen esetleges rendetlenség, hanem a kettő közötti laza hálózat adja az élet legstabilabb lehetőségét. (Csermely, 2005) Amilyen egy évszázadok alatt felnövekvő kisváros, a maga szabályosságaival és váratlan esetlegességeivel. Ennek világhírű példája a szomszédos Hajdúböszörmény. Halmaztelepülés, de azért neki is van szíve. Én ebben látom a város ősmagját. Felismerem benne a Szatmár-Bereg vidé-

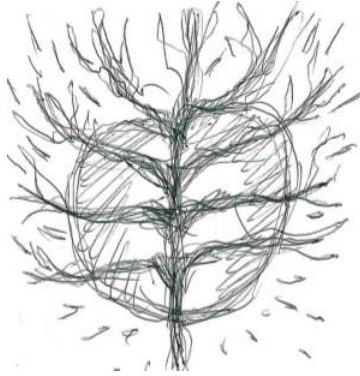
Az élet különböző intézményei természetük szerint két oldalra csoportosulnak, a feltöltő és a felhasználó oldalra. Ettől működik, békésen, zavartalanul.

Vajon így van ez máshol is? Például Debrecenben? Nem ennyire tisztán, de nagy vonalakban jól felismerhető a városnak ez az ösztönös működése itt is. A belváros keleti oldala a szellemi feltöltődés, az irányítás területe, szemben a nyugati oldal pedig a fogyasztásé, a pénz felhasználása, az evés-ivás, vásárlás oldala jellemzően.

Egy ilyen szervesen kifejlődött rendszert nehéz kimotozni a beállt működéséből, és talán nem is indokolt. Láttuk az imént, hogy milyen sok rejtett hatás irányítja hálózataink kialakulását. Lehetünk ennél okosabbak? Edward T. Hall Amerikában hatvan évvel ezelőtt arra figyelmeztetett, hogy az autózás fel fogja borítani a világ rendjét. (Hall, 1980) Nem hittük el, és még ma sem hisszük el. Egy tehermentesítő út még indokolt lehetett és arányosan osztotta fel a város testét, lehetővé tette valóban a Piac utca felszabadítását, így a város szellemi központját egy nagy gyalogos és egy nagy forgalmi út keretezi. Az új, nyugati tehermentesítő út sokkal keskenyebb szeletekre szabdalja a várostestet, a semmi közepén halad, hatalmas pusztítást végezve. Letarolta a fél várost.

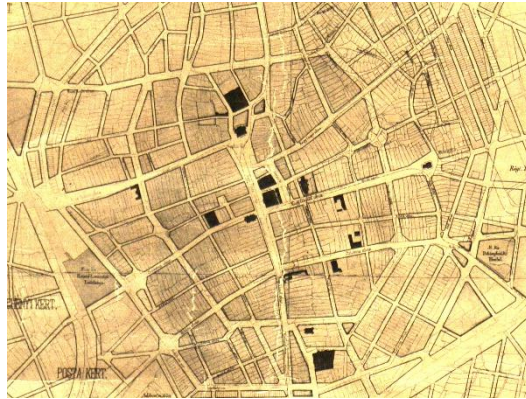

Ha ránézünk a város korábbi térképére, egy nagy fa rajzolódik ki belőle. Mi várható, ha egy százéves tölgyfának az egyik oldalán az ágait derékban levágják? Mondják is sokan, hogy ez már nem az a Debrecen. Nyomokban Debrecent tartalmaz.

Városunk vezetői Borsos Józsefre és az ő rendezési tervére hivatkoznak, ők csak ennek az elképzelésnek a végrehajtói voltak. Csakhogy tévednek.

Hogyan fejlesztette Debrecent Borsos József?

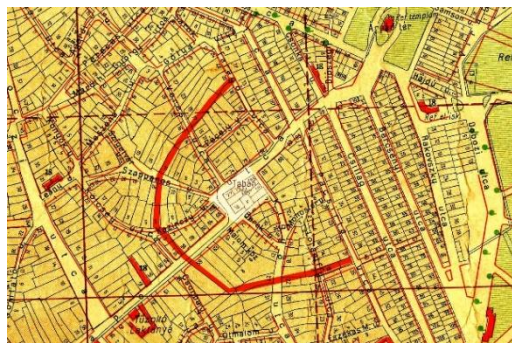
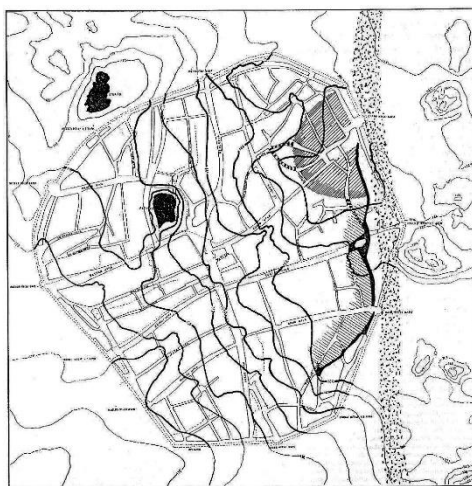
Valóban született egy terv 1899-ben, Aczél Géza aláírásával, ami a maihoz hasonlóan egy széles, belső kiskörutat vázolt fel, tökönpaszulyon átgázolva. (Aczél, 1899) Gondoljunk bele, akkor még a város tényleg egy nagy falu volt, unásig tele földszintes cívisházakkal, sáros, poros utcákkal. Nagyot akartak lépni, nem sajnálták a város szerkezetét, térarányait. Ez a lelkesedés aztán szerencsére lelohadt, nyilván nem volt gazdasági alapja a végrehajtásának. Később már Aczél Gézánál sem találunk erre utalást, Borsos pedig lényegesen finomított rajta. (Borsos, 1930)

Ő már inkább egy hálózatban gondolkodott. Jusszon eszünkbe a skálafüggetlen hálózat példája! A sok helyen már meglévő átkötéseket egészítette volna ki egy pókhálószerű hálóvá, csak egy-két telek szélességű bon-tásokkal. Nem törekedett feltétlenül a folyamatos vonalvezetésre sem, mégis bejárhatóvá tette

volna a nagy várostesteket. Megkímélte volna a városképet, a kis utcákkal hangulatossá téve a környezetet. Ebből kiindulva lehetett volna egy másfajta közlekedési rendszert létrehozni, ami talán kevésbé felelne meg az autók tömeges igényeinek, de többet meghagyott volna magából a városból.

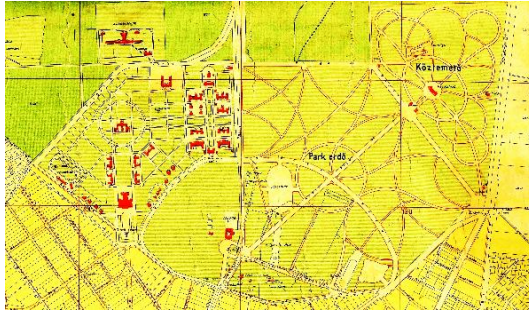
Borsos nagyon érzékenyen kezelte a várost, számos utcaigazítást rajzolt a tervére. Felismerte azt a szerkezeti különlegességet is, amire nekem Buka László hívta fel a figyelmemet. A Csapó utca végén a telekhatárok rajzolata egy félköríves, gyűrűs rendszert alkot. Ehhez én társítottam az alföldi szarmata sáncrendszer ide eső vonulatát, ami éppen az Árpád téren haladt keresztül. (Rácz, 1992) Ennek eredete vitatott, az i. e. első évezredben kell keresnünk. A Nagyerdőn, a temetőben és környékén ma is felismerhető. A sáncot összekapcsolva a félköríves faluképpel máris adódik egy esetleges hídfoállítás-hoz tapadó erőd gondolata, amely településsé fejlődött.

Ezt a ma is meglévő önálló egységet már alighanem Borsos is felismerte, mert a közepén egy hangulatos kis térrel oldotta volna meg a Csapókanyarnál az úttengelyek eltolódását. Hogy miért tolódott el az út, az egy másik, izgalmas kérdés.

Az utókor ezt is „érzékenyen” oldotta meg: két hatalmas szalagházat épített bele. Hangulatos térnek, Tabánnak nyoma sincs. Van helyettük rengeteg autó és betonfal.

Borsos nagy érdeme, hogy kiépítette a nagyerdei övezetet, gondosan ügyelve a természetre. Ez a terület a fa szerkezet folytatása, szinte kilombosodik odafent a Nagyerdővel. Hogy mennyire óvta az erdőt, arra a Ravatalozó a legjobb példa. Sok keresgélés után azért éppen oda építették, mert ott egy nagy tisztás volt. A

városi lőtérrel ugyanis kilóttak már ott minden fát.

Hogyan óvja ezt az örökséget az utókor?

Ma a Nagyerdőn természetpusztítás folyik, az állatkert fejlesztése helyett. Gyárak épülnek az erdőbe: fürdőgyár, játszótér, betonmedence, ordító, üvöltő rendezvények sorával mérgezik a levegőt, teszik még nehezebbé a környéken élő betegek és szenvedő idősök életét. Borsos József elkötelezett híve volt a fejlődésnek, a modern mérnöki tevékenységnek, de egészen biztosan nem ezt akarta. Munkássága méltányosabb elbárást érdemelne. Sokat köszönhetünk neki a városfejlesztésben, a Ravatalozója pedig hazánk egyik kiemelkedő műve. Látszólag most is szép, de most nem jellemezném, hogy belül milyen állapotban van.

Szerencsére jó példa is akad Borsos műveinek ápolására: az Egyetemi templom. Valójában nem is templom, hanem egy többcélú díszterem, ahol istentisztelet is tartható. Ez volt az egyetem szándéka, és pillanatnyilag is így működik, kulturális központként. Nemrég még könyvtár volt, magam is részt vettem némileg a tervezésében. A négyemeletes könyvtárvány csavart kapcsolatokkal készült volna, hogy könnyen szétszedhető legyen, és sehol nem ért a falakhoz és a mennyezethez. Valóban eljött a bontás ideje, csakhogy a kivitelezés nem csavarokkal, hanem hegesztéssel készült. De mégis szétdarabolták. Sikertelenül megmeneteni magát az eredeti épületet. Sajnos az új, neogótikus orgona nagyon idegen a modern tértől, és az eredeti tervek szerint a szószék mellett lett volna a helye, ahol most nagy, üres falak ásítoznak. Tizenhat évvel ezelőtt felajánlottam az akkori lelkésznek, hogy egy nemzeti kincset, Csete Ildikó tíz hatalmas lepelre festett Szent István intelmeit bemutató alkotását ide hozzuk, mert pontosan illett volna az ablakok közé. Nem kellett.

Borsos lakóházát sikerült életben tartani a Vénkertben, most szerencsésen művelődési házként működik, de a felújítása sajnos szakszerűtlenül történt, nem tükrözi megfelelően az eredeti képét.

Borsos József életművéről 2015-ben jelent meg a második, részletes monográfiám, melyet a város akkor nem támogatott, így a református egyház adta ki. (Rácz, 2015) Régen elfogyott. Az új kiadásáról idén szó volt, de a város ismét nem

tudott rá vállalkozni. Most az egyház sem. Az öt református templomot építő Borsosról most készül másfél órás mozifilmünk, születésének 150. évfordulója alkalmából, gyakorlatilag önerőből. Bemutatója december 17-én 6-kor lesz az Apolló moziban, a város Borsos-emplékének zárásaként. A film előzetese megtekinthető a www.afoepitesz.hu oldalon.

Felhasznált irodalom

- Aczél Géza: Debrecen sz. kir. város belterületének szabályozási térképe. 1899 MNL HBVL (Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára) Ny. 075
- Bachelard, Gaston: A tér poétikája. Kijárat, 2011
- Borsos József: Debrecen sz. kir. város szabályozási térképe. MNL HBML (Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára) XV. 4/b/nyomtatott térképek Ny. 136
- Buka László: Kísérlet. In: Országépítő 91/4, 1992.
- Csermely Péter: A rejtett hálózatok ereje. h. é. n. (Vince kiadó, 2005)
- Hajnóczi Gyula: Vallum és intervallum. Az építészeti tér analitikus elmélete; s.n., Bp., 1991
- Hall, Edward T.: Rejtett dimenziók. Gondolat, 1980
- Kőszeghy Attila: Platontól Le Corbusierig. h. é. n. (2023)
- RácZ Zoltán: A debreceni hídfőállás. In: Országépítő 91/4, 1992.
- RácZ Zoltán: Borsos József. Debrecen, 2015.